

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 63-72.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.04.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 22.08.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HÂREZM’DE İSLAMİYET’İN YAYILIŞI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1475499>

 AYKUT ÖZBAYRAKTAR*

ÖZ

Sunulan bu makale, tarihi Hârezm bölgesinin İslamlaşma sürecini konu edinmektedir. İslamiyet’in Hârezm’e nasıl girdiğini ve bölgede yayılışına etki eden temel faktörleri açıklamaktadır. Hârezm halkının 93/712 senesindeki Emevî fethini takiben kitlesel bir şekilde mi, yoksa Müslüman egemenliği esnasında münferit ihtidalar yoluyla mı din değiştirdiğini sorgulamaktadır. Hârezm’in dini dönüşümünün nasıl gerçekleştiğini tespit ederek İslamlaşmanın dönemini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çünkü yazılı kaynaklar Hârezm’de İslamiyet’in yayılışını berrak bir şekilde tasvir etmemişlerdir. Buna bağlı olarak Hârezm’in İslamlaşması hadisesi karanlıkta kalmıştır. Araştırmanın zaman sınırları kabaca II/VIII. yüzyıldır ancak bölgenin fetih süreci diye tasnif edebileceğimiz 32-93/652-712 yılları arası da dikkate alınmıştır. Mekan bakımından ise Orta Çağ’ın Hârezm coğrafyasına odaklanılmıştır. Çalışmanın birincil kaynakları İslamî dönemde kaleme alınan eserlerdir. Bununla birlikte bilhassa dönemlendirme noktasında Hârezm özelinde yürütülen arkeolojik ve nümismatik incelemelerde ulaşılan bulgulardan da istifade edilmiştir. Elde edilen neticelere göre Hârezm halkının İslamiyet’i benimsemesi bölgeye düzenlenen askeri hareketler sırasında esir alınıp Müslüman memleketlerine sevk edilen tutsakların İslam’a ihtida etmeleriyle başlamıştır. Onlar Müslüman Hârezm toplumunun ilk nüvesi ve öncülere olarak nitelenebilirler. Hatta aralarında tâbiî neslinin gençlerinden sayılıp hadis ilminde temayüz eden A’yen el-Hârezmî gibi bilginler de bulunmaktadır. A’yen el-Hârezmî örneği Hârezm bölgesi henüz tam anlamıyla bir İslam beldesi haline gelmemişken Hârezmli alimlerin nasıl olup da İslam dünyasında ilmi faaliyetlerde bulunabildikleri sorusunu da açıklamaktadır. İslam’ın Hârezm’de geniş çaplı yayılabilmesi ise 93/712 yılında fethedilmesiyle mümkün olabilmiştir. İslamiyet Hârezm’e bölgenin fatihi olan Kuteybe b. Müslim’in tatbik ettiği kayda değer bir şiddet eylemiyle girmiştir. Hârezm halkının dini-entelektüel liderlerini ve tüm yazılı mirasını yok eden Kuteybe b. Müslim, bu suretle Mecûsîliğin İslam karşısındaki mukavemetini daha ilk etapta zayıflatmaya ve süratle İslamlaşma için elverişli bir zemin hazırlamaya muvaffak olmuştur. Ancak Kuteybe b. Müslim Hârezm’i cebren din değiştirmeye zorlamamıştır. Fetihle birlikte Hârezm halkının II/VIII. yüzyılın son çeyreğine dek uzanan bir periyotta münferit ihtidalar yoluyla İslamiyet’i benimsediği, bölgede topluca İslamlaşma olayı gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Fethi takiben Hârezm’e yerleşen Müslüman alimler ve memurlar bölgede İslamiyet’in temsilcileri olmuş ve yerel halkın İslam dinini tanımada ve ihtidasında son derece etkili olmuşlardır. Aynı zamanda bölgede ilmi altyapıyı kurmuş ve ilk nesil Hârezmli alimlerin yetişmesine olanak tanımışlardır. Diğer taraftan Hârezm yerel halkından savaşçıların Müslüman ordusunda istihdam edilmesi ve tüccarların kalabalık kervanlarla Bağdat da dahil olmak üzere İslam beldelerine düzenledikleri ticari seferleri Hârezmlilerin İslam dinini ve toplumunu daha yakinen tanımalarında ve benimsemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Müslüman hakimiyetiyle birlikte Hârezm bölgesinin II/VIII. yüzyılda İslamî bir hüviyete büründüğü görülmektedir. Bununla birlikte IV/X. asrın sonuna dek Hârezm’de Mecûsî ve Hıristiyan azınlıkların inançlarını serbestçe yaşadıkları belirtilmelidir.

Anahtar Kelimeler: İslamlaşma, Mecûsîlik, Hârezm, Kuteybe b. Müslim, A’yen el-Hârezmî.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya/TÜRKİYE, E-Posta: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9804-7875.

SPREAD OF ISLAM IN KHWĀRAZM

ABSTRACT

This article is about the Islamization course of the historical Khwārazm region. It explains how Islam entered Khwārazm and the main factors affecting its spread in the region. It questions whether the people of Khwārazm converted massively following the Umayyad conquest in 93/712 or through individual conversions during Muslim rule. It aims to determine the period of Islamization by deciding how the religious transformation of Khwārazm took place. Because written sources did not clearly describe the spread of Islam in Khwārazm, accordingly, the Islamization of Khwārazm remained in the dark. The time limits of the research are roughly the II/VIIIth century, but the years 32-93/652-712, which we can classify as the conquest period of the region, were also considered. Its spatial focus is the geography of Khwārazm in the Middle Ages. The main sources of the study are works written in the Islamic period. In addition, the findings obtained in the archaeological and numismatic investigations carried out in Khwarezm were also used for periodization. According to the results obtained, the adoption of Islam by the people of Khwārazm began with the conversion to Islam of the captives who were captured during the military operations in the region and sent to Muslim countries. They can be described as the first core and pioneers of the Muslim Khwārazmian community. There are even scholars among them, such as A‘yan al-Khwārazmī, considered one of the young people of the tābi‘ūn generation and stand out in the science of hadith. The example of A‘yan al-Khwārazmī also explains the question of how Khwārazmian scholars could engage in scientific activities in the Islamic world when the Khwārazm region had not yet become a fully Islamic country. The wide spread of Islam in Khwārazm was made possible by its conquest in 93/712. Islam entered Khwārazm with a significant act of violence carried out by Qutayba ibn Muslim, the conqueror of the region. By destroying the religious-intellectual leaders of the people of Khwārazm and their entire written heritage, Qutayba ibn Muslim achieved to weaken the resistance of Zoroastrianism against Islam in the first place and prepared a favorable ground for rapid Islamization. However, Qutayba ibn Muslim did not force Khwārazm to convert by force. It is understood that, following the conquest, the people of Khwārazm adopted Islam through individual conversions in a period extending until the last quarter of the II/VIIIth century, and that mass Islamization did not occur in the region. Muslim scholars and civil servants who settled in Khwārazm following the conquest became representatives of Islam in the region and were extremely effective in the local people's recognition and conversion to Islam. They established the scientific infrastructure in the region and allowed the first generation of Khwārazmian scholars to study. On the other hand, the employment of warriors from the people of Khwārazm in the Muslim army and the commercial expeditions of merchants to Islamic towns, including Baghdad, with crowded caravans played an important role in the people of Khwārazm getting to know and embrace the Islamic religion and society more closely. It is seen that, with Muslim rule, Khwārazm took on an Islamic identity in the II/VIIIth century. However, it should be noted that the Christian and Zoroastrian minorities lived their beliefs freely in Khwārazm until the end of the IV/Xth century.

Keywords: Islamization, Zoroastrianism, Khwārazm, Qutayba ibn Muslim, A‘yan al-Khwārazmī.

GİRİŞ

Tarihi Hârezm bölgesi 93/712 senesinde Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'nin komuta ettiği askeri bir hareket ile Müslümanlar tarafından fethedilmiştir.¹ Antik dönemden beri kahir ekseriyeti Mecûsilik (Zerdüştlük) inancını kendine özgü bir biçimde tatbik eden² Hârezm toplumu fethin akabinde, İslam egemenliğinin tabiatı gereğince dini bir dönüşüm sürecine girmiştir. Yazılı kaynaklar Hârezm'in İslamlaşma serüveninin nasıl ve ne kadar sürede gerçekleştiğine dair net bilgiler ihtiva etmemektedirler. Yalnız Hârezmli büyük alim Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî'nin 390/1000 yılında derlediği *el-Âsârü'l-Bâkiye*³ başlıklı kitabı istisnadır. Bu eşi bulunmaz kaynakta Hârezm'in fethi ve İslamlaşması konusunda çok kullanışlı fakat bir o kadar da muğlak bilgilere rastlanmaktadır. Yine de mezkûr eser, Hârezm'de İslamiyet'in yayılışı meselesini açıklamak noktasında tek başına yetersiz kalmaktadır.⁴

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de bu mevzuyla doğrudan ilişki tek müstakil araştırma, merhum Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI hocamızın *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet* başlıklı kitabıdır. Türklerin İslamiyet'i kabulü meselesinde ilmi tetkikleriyle ve fikirleriyle tanınan muhterem hocamız kendine özgü

¹ Fetihle ilgili detaylı bilgi için bk. Aykut Özbayraktar, "Hârezm'in Müslümanlar Tarafından Fethi (32-93/652-712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 63/2, Ankara 2023, s. 1063-1078.

² İslam öncesi Hârezm toplumu Mecûsilîği paganizm ve animizmle harmanlayan kendine özgü bir dini düşünceye sahip olmuştur. M.S. IV-VI. yüzyıllarda halk arasında putperest kültürün etkisinin canlılığını koruduğu mezkûr döneme ait tabakalarda bulunan heykelticik ve idollerden net bir şekilde anlaşılmaktadır. Budizm'in Hârezm'de taban bulabildiğine dair tartışmasız deliller yoktur. Ancak antik çağda bile bölgede Hristiyan bir cemaatin yaşadığı arkeolojik keşiflerle ispatlanmıştır. Detaylı bilgiler için bk. E. E. Nerazik, "Khwarizm History and Culture of Khwarizm", *History of Civilizations of Central Asia – The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*, C. 3, ed. B. A. Litvinsky, Zhang Guang-da, vd., UNESCO, Paris 1996, s. 223-226.

³ Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Günay Tümer, "el-Âsârü'l-Bâkiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 462.

⁴ Bîrûnî, *el-Âsârü'l-Bâkiye mine'l-kurûni'l-hâliye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire 2008, s. 41, 57.

metoduyla ve üslubuyla Azerbaycan'dan Orta Asya bozkırlarına kadar geniş bir coğrafyada ve bu arada Hârezm'de İslam dininin yayılmasını açıklamaya çalışmıştır.⁵ Hârezm tarihi hakkında pek kıymetli bilgiler veriyor olsa da söz konusu eser bölgenin İslamlaşması meselesini tam anlamıyla izah etmekte kanaatimizce başarısız olmuştur. Çünkü müellif, yazılı kaynakları kapsamlı şekilde incelemeyen ve arkeolojik-nümismatik bulguları neredeyse hiç dikkate almadan gerçek dışı menkıbelere odaklanmış ve keramet sahibi erenleri, evliyaları, zahitleri ve tüccarları bölgedeki dini dönüşümün başat aktörleri olarak göstermiştir. Halbuki İslamî kaynaklar, bilhassa da tabakat ve rical edebiyatı konuya dair kullanılabilir önemli bilgileri ve örnekleri ihtiva etmektedir ve modern arkeolojik çalışmalar, somut materyallere dayanan kanıtlar ortaya çıkarmış ve kayda değer öneriler sunmuştur. Buna bağlı olarak müellif, birçok delili gözden kaçırmıştır. Ayrıca yoğun milli-manevi hislerinin etkisinde fazlasıyla kalması eserinin bilimselliğinin ciddi şekilde zarar görmesine neden olmuştur.

İş bu sebeplerden ötürü Hârezm'in İslamlaşması mevzusunun menkıbelerden ziyade tarihsel yazılı kaynaklar ve güncel arkeolojik-nümismatik bulgular dikkate alınarak incelenmesi gerekli görülmüştür. Makalede Hârezm'in İslamlaşma serüveni dört soruya cevap aranarak açıklanmaktadır. İlk soru, Hârezm'in dini dönüşümünün ne zaman başladığıdır. Bu mesele Hârezm'de İslam egemenliği henüz tesis edilememişken İslam beldelerinde ilmi faaliyetler yürüten Hârezmli Müslüman alimlere rastlanmasından kaynaklanmıştır. İkinci soru, 93/712 tarihli fethin akabinde Hârezm'de kitlesel bir din değiştirme hadisesi yaşanıp yaşanmadığıdır. Bu mesele Hârezmli bilgin Bîrûnî'nin daha önce bahsedilen kayıtlarından ileri gelmektedir. Üçüncü soru, Hârezm'in İslamlaşma sürecinin hangi aşırda büyük oranda tamamlandığıdır. Çünkü arkeolojik ve nümismatik bulgular bölgenin II/VIII. asrın ikinci yarısında tümüyle İslamî bir hüviyete büründüğünü gösteren kanıtlar sunmaktadır. Dördüncü soru ise İslamlaşmayı etkileyen başat etkenlerin neler olduğudur. Zira makalede Hârezm halkının topluca değil, münferit ihtidalarla ve hızla bu yeni dini benimsediği kabul edilmiştir. Mezkûr yöntemle makale Hârezm'in İslamlaşmasını II/VIII. asra odaklanarak berrak bir şekilde tasvir etmeyi ve aydınlatmayı hedeflemektedir.

1. Hârezmli İlk Müslümanlar: Savaş Esirleri

Hârezm toplumunda İslamiyet'in yayılışı 32-93/652-712 yılları arasında Müslümanlarla yapılan mücadeleler sırasında başlamıştır. Müslümanlar Hârezm'i fethetmek uğruna mezkûr evrede farklı tarihlerde altı defa teşebbüste bulunmuşlardır. Etkili sonuçlar veremeyen ilk beş girişimden sonra bölgenin kesin fethi, 93/712 yılında Emevîlerin Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim'in komuta ettiği askeri bir hareket ile başarılmıştır. Savaşlar devresinde Hârezm halkından defalarca kez ve çok sayıda esir alındığı anlaşılmaktadır. Bilhassa Yezîd b. el-Mühelleb'in 85/704 tarihli seferinde Hârezm'den kalabalık bir grubu tutsak ettiği bilinmektedir.⁶ Hârezmli savaş esirlerinin İslam şehirlerinde kullanıldıkları düşünülebilir. Görünüşe göre onlardan bir kısmı ihtida ederek İslam ümmetine katılmış ve Hârezmli Müslümanların ilk nüvesini teşkil etmiştir. Hatta bu durum Hârezm'de Müslüman otoritesi henüz kurulmamış iken Hârezmli alimlerin nasıl olup da İslam beldelerinde ilmi faaliyetlerde bulunabildikleri ve Hârezm toplumunun dini dönüşümünün ne zaman başladığı sorusunu da açıklamaktadır. Hadis bilgini A'yen el-Hârezmî, söz konusu iddiayı temellendirmek üzere uygun bir örnek olarak sunulabilir.

A'yen el-Hârezmî'nin yaşamına dair bilgiler yok denecek kadar azdır. Sahabe kuşağının meşhur alimlerinden Ebû Hamza Enes b. Mâlik el-Ensârî (ö. 93/712) ile Irak'ın Basra şehrinde görüşmüş ve ondan bizzat işittiği bilgileri aktarmıştır. Bilinen tek öğrencisi ise Basra ulemasından Ebû Seleme Mûsâ b. İsmâil et-Tebûzekî (ö. 223/838)'dir.⁷ Büyük rical alimlerinden Zehbî, Enes b. Mâlik'e yetişmesi hasebiyle A'yen el-Hârezmî'yi sığâru't-tâbiîn zümresi içinde sınıflandırmıştır.⁸ İmam Buhârî de onun Hârezmli esirlerden olduğunu belirtmiştir.⁹ A'yen el-Hârezmî'nin savaş esiriyken Basra'ya getirildiği ve ihtida ederek İslamiyet'i benimsediği anlaşılmaktadır. Onun hangi yıl tutsak edildiği net değildir. Bu olay Kuteybe'nin 93/712 senesinde Hârezm'i fethiyle ilişkilendirilemez zira Enes b. Mâlik aynı yıl vefat etmiştir¹⁰ ve A'yen el-Hârezmî bu tarihten evvel Enes b. Mâlik ile Müslüman kimliğiyle görüşmüştür. Şu halde A'yen el-Hârezmî'nin 85/704 yılında tutsak edildiği düşünülebilir. Çünkü Emevîlerin Horasan valisi olan Yezîd b. el-Mühelleb'in mezkûr tarihte Hârezm'e saldırdığı ve çok sayıda esirle geri döndüğü bilinmektedir.¹¹ Öte yandan A'yen el-Hârezmî'nin öldüğü tarih de belirsizdir. Yine de bu mevzuda talebesi Tebûzekî referans alınabilir. Tebûzekî'nin 160/777 yılından itibaren ilim tahsiline başladığı ve hocaları arasında en yaşlısının A'yen el-Hârezmî olduğu kaydedilmektedir.¹² Bu bilgiye dayanılarak A'yen el-Hârezmî'nin

⁵ Zekeriyâ Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005, s. 133-199.

⁶ Özbayraktar, "Hârezm'in Fethi", s. 1058-1078.

⁷ Buhârî, *el-Edebü'l-müfrefed*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989, s. 376. Enes b. Mâlik'ten bazı hadisler nakleden A'yen isimli iki farklı râvî bulunmaktadır. Onlar A'yen el-Hârezmî ve Ebû Yahyâ A'yen el-Ensârî el-Basrî'dir. Bu ikisinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Çünkü İbn Ebû Hâtim, iki şahsı ayrı maddeler halinde alt alta kaydetmiştir. bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1952, s. 324.

⁸ Zehbî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, C. 8, Dârü'l-Hadis, Kahire 2006, s. 423.

⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad [t.y.], s. 54.

¹⁰ İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, s. 234-235.

¹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî (Târihu'r-rûsûl ve'l-mülûk)*, C. 6, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1971, s. 396.

¹² Abdullah Karahan, "Tebûzekî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 227.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

160/777'den sonra öldüğü ve en azından 85-160/704-777 yılları arasında uzun bir ömür sürdüğü söylenebilir. O, tâbiîn neslinden sayılabilecek tek Hârezmli olup İslamî dönemde yetiştiği bilinen ilk Hârezmli hadis râvisidir.

A'yen el-Hârezmî örneği, mezkûr düşünceyi delillendirmek ve genellemek için kanaatimizce yeterlidir. Yine de II/VIII. asrın Hârezm ulemasına dair yapılacak müstakil bir araştırmayla A'yen el-Hârezmî gibi Hârezm'in fethi sürecinde esaret yahut diğer vesilelerle İslam memleketlerine getirilen ve ihtida ederek Müslüman toplumuna dahil olan daha fazla sayıda Hârezmli alimi tespit etmek mümkündür. Şüphesiz ki Hârezmli savaş tutsaklarından birçoğu İslamiyet'i benimsemiştir. Onlardan bir kısmının serbest kaldıktan sonra Müslüman hüviyetiyle Hârezm'e dönmüş olmaları da kuvvetle muhtemeldir. Fakat İslamiyet'in Hârezm'e tam anlamıyla girişi, bölgeyi fetheden Kuteybe b. Müslim'in uyguladığı şiddet ve vandalizm sonucunda Mecûsiliğin etkisiz hale getirilmesiyle olmuştur. Söz konusu hadisenin açıklanması aynı zamanda Hârezm'de kitlesel ihtida yaşanıp yaşanmadığı sorusunu da yanıtlamaktadır.

2. Hârezm'de Kitlesel Bir İhtida Yaşandı mı?

Hârezmli bilgin Bîrûnî, memleketinin fethi ve İslamlaşması hakkında şu önemli bilgileri kaydetmiştir:

“... Halkın irtidâdından sonra Hârezm'i ikinci kez fethettiğinde Kuteybe b. Müslim, onlara Askacamûk b. Azkâcvâr b. Sabrî b. Sahr b. Arsamûh'u hükümdar olarak atadı ve onu şahlık için tayin etti. ... Tarih, Müslümanların alameti olduğu üzere Hicrî'ye aktarıldı. Kuteybe b. Müslim Hârezmce (el-Hârezmî) yazısını güzelleştiren, onların (yani Hârezmlilerin) ahbârını (bilgilerini ve tarihini) öğreten, onların (alimlerinin) nezdinde olanları öğrenen kim varsa helak etti ve her şeyi lime lime parçaladı. Onun maksadı, İslam'ın gelişinden evvelki bilgi ve gelenekleri gizleyip unutturmak idi. ... Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî onların alimlerini imha ettiği, rahiplerini öldürdüğü, kitaplarını yaktığı ve onları saptığı zaman ümmî oldular. Gerekenleri ise ezberlediler. Bir süre sonra (ezberdekiler) mazide kaldı (unutuldu) ve aralarında ihtilaflar baş gösterdi.”¹³

Yukarıda ilgili kısımlarıyla derlenerek alıntılanan kayıt fethin akabinde Hârezm'de şiddetli bir cezalandırma, kıtal ve yıkım yaşandığı bilgisini vermektedir. Bîrûnî, Hârezm halkının irtidâd ettiğinden ve Kuteybe'nin Hârezm'i ikinci kez fethettiğinden bahsetmiştir. *İrtidâd* (ارتداد) kelimesi Arapçada *terk etme*, *vazgeçme* ve *dinden dönme* gibi anlamlar ifade etmektedir. Bîrûnî'nin kayıtları Hârezmlilerin ilk fetihden sonra kitlesel halde İslam'ı kabul ettikleri, Kuteybe'nin bölgeden ayrılmasını takiben İslamiyet'ten vazgeçip mürted oldukları, ikinci fethin ve katliamın buna dayanılarak yapıldığı ve olayın dini içerikli bir isyan şeklinde cereyan ettiği düşüncesini akla getirmektedir. Ancak kanaatimizce 93/712 tarihli fethin ardından Hârezm'de toplu bir ihtida gerçekleşmemiştir. Bîrûnî irtidâd kelimesini kullanırken İslam dininden dönmeyi değil, Müslümanlar tarafından tayin edilen meşru yönetime karşı isyan etmeyi kastetmiştir.¹⁴ Zira Hârezm'i fetheden Kuteybe ve ordusunun ayrılmasının ardından bölgede bir ayaklanma çıktığı, asilerin Müslümanlarla iş birliği halindeki yerel hükümdarı bertaraf ettikleri, bundan dolayı Kuteybe'nin Hârezm'e askeri birlikler gönderdiği, isyancıların esir alınarak ya da öldürülerek cezalandırıldıkları, Hârezm halkıyla yeniden sulh anlaşması yapıldığı ve ahalden gayrimüslimlere mahsus cizye vergisinin tahsil edildiği bilgisi Bîrûnî'den çok önce yaşamış olan tarihçiler Belâzurî ve Taberî tarafından bildirilmektedir.¹⁵ Bu hadisenin dini değil, siyasi içerikli bir ayaklanma olduğu detaylı incelemelerden anlaşılmıştır.¹⁶ Nitekim Bîrûnî de ikinci fethi, yani isyanın ezilmesini takiben Kuteybe'nin Hârezm'e yeni bir yerel hükümdar atadığını belirterek Belâzurî ve Taberî'nin verdiği bilgileri doğrulamaktadır.

Arkeolojik çalışmalar fethin akabinde Hârezm'de kitlesel bir ihtida gerçekleşmediği iddiasını destekleyen ve dini dönüşümün ne kadar sürüp ne zaman tamamlandığına dair fikir veren somut kanıtlar sunmaktadırlar. Hârezmli Mecûsiler, tabiata karşı saygının bir ifadesi ve dinlerinin de gereği olarak ölümlerini toprağa gömmek yerine dahme¹⁷ denen hususi mekanlarda doğal yollarla çürümeye terk etmiş ve cesetlerin imhasından sonra geriye kalan kemikleri temas ederek kutsal toprağı kirletmemesi için seramik yahut taştan yapılmış sandıklara (ossuary) yerleştirmişlerdir. Kemik sandıkları ya çukurlara ya arkeologların *naus* ismini verdikleri mezarlıklara ya da metruk surlara ve yapılarla gömülmüştür.¹⁸ İslam öncesinde yoğun olarak iskan edilen Doğu Hârezm'de şimdiye dek kırktan fazla defin sahası (nekropol) keşfedilmiştir. Bunlar arasında Kubatav, Kuyukkale, Mizdehkan, Sultan Üveys Dağ yamaçları gibilerin

¹³ Bîrûnî, *age*, s. 41, 57; Ayrıca bk. Özbayraktar, “Hârezm'in Fethi”, s. 1075.

¹⁴ İranlı tarihçi İsmâil Hasanzâde de Hârezm'in fethi hakkında bir makalesinde Bîrûnî'nin irtidâd kelimesiyle din değiştirmeyi değil, politik bir isyanı kastettiği görüşünde olduğunu dile getirmektedir. bk. İsmâil Hasanzâde, “Tahlil-i İntikâdî-yî Rivâyethâ-yî Feth-i Hârezm”, *Mütâla'ât-ı Târih-i İslâmî*, S. 3/8, Tahran 1390, s. 25.

¹⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'a, Ömer Enîs et-Tabbâ'a, Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut 1987, s. 592; Taberî, *age*, C. 6, s. 480-481.

¹⁶ Kuteybe b. Müslim'in 93/712 tarihli fethinden sonra Hârezm'de yaşanan iç karışıklık hakkında detaylı bilgi için bk. Özbayraktar, “Hârezm'in Fethi”, s. 1074-1076; Hasanzâde, “Feth-i Hârezm”, s. 25-26.

¹⁷ Mecûsî defin gelenekleri ve dahme kullanımına dair kapsamlı bilgi almak için bk. M. Emin Sular, “Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6/1, Bitlis 2017, s. 182-202. Zamanımıza intikal edebilen Hârezm dahmelerine dair detaylı bilgi için bk. Seyyid Mehdî Müseviniyâ, “Berresî ve Güne Şinâsî-yî Dahmehâ-yî Âsyâ-yî Miyâne ez Devre-yî Yünânî-yî Ma'bi tâ Sedehâ-yî Miyâne-yî İslâmî”, *Pejûheşnâme-yî Horâsân-i Bozorg*, S. 14/51, Meşhed 1402, s. 24-36.

¹⁸ Frantz Grenet, “Zoroastrianism in Central Asia”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, vd., John Wiley & Sons, West Sussex 2015, s. 143-144.

II/VIII. asırda kullanımında olduğu kalıntılardan anlaşılmiştir.¹⁹ Kemik sandıkları, Hârezm Mecûsiliğinin en anlamlı tanıkları ve delilleri kabul edilmektedir.²⁰ Kazılardan elde edilen bulgular fethi izleyen 60–70 sene gibi görece kısa bir zaman diliminde Hârezm’de Mecûsî kemik sandığı definlerinin son bulup Müslüman mezarlarının çoğaldığına, yani halkın defin adetlerinin ve uygulamalarının kökten değiştiğine delalet etmektedir.²¹ Diğer taraftan nümismatik veriler Mecûsîlik inancını sürdürmesine rağmen İslamî otoritenin, bir başka deyişle Hilafet makamına tâbi Horasan valilerinin vassalı statüsünde Hârezm’de hükmeden mahalli iktidarın II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında, kesin olarak belirlenemeyen bir tarihte, dinini değiştirerek Müslüman olduğunu göstermektedir.²²

Mezkûr deliller fethin hemen ardından Hârezm’de kitlesel bir ihtidanın gerçekleşmesi ihtimalini ciddi şekilde zayıflatmaktadır çünkü Mecûsî definleri en azından II/VIII. asrın ortalarına kadar devam etmiştir ve IV/X. yüzyılda dahi bölgede Mecûsîlere rastlanmaktadır.²³ Zira Bîrûnî kendi zamanında Hârezm’de Mecûsîlerin ve Hıristiyanların küçük azınlıklar halinde yaşadıklarını, onların dinlerini iyi bilmediklerini ve esas ibadetlerini bile bilinçsizce tatbik ettiklerini belirtmiştir.²⁴ Onun kaydı İslam fethiyle birlikte Hârezm’de Mecûsîliğin tamamen terk edilmediğini açık bir şekilde göstermektedir. Daha da mühimi, Hârezm mahalli hükümeti dahi II/VIII. yüzyılın ortalarına dek Mecûsî dininde kalmıştır. Hükümdarları gayrimüslimken halkının topluca din değiştirip İslam’a girmesi mümkün değildir. Öyle anlaşılıyor ki Hârezm, İslam egemenliğinde süren II/VIII. yüzyılda münferit ihtidalarla İslam diniyle tanışmış ve tedricen fakat süratle İslamî bir hüviyete bürünmüştür.

Mezkûr isyandan sonra Hârezm’de gerçekleştirilen ve Bîrûnî tarafından bahsedilen katliam ve kültürel yıkım yerel halkın istiklal hevesini söndürmek amacıyla yapılmış olmalıdır. Zira Müslümanlar İslam hakimiyetinin ilk üç asrı boyunca Mecûsîleri ehl-i kitap zümresinde değerlendirerek onlara zimmî statüsünde muamele etmişlerdir.²⁵ Söz konusu hadisede aydınlara ek olarak Mecûsî din adamlarının da hedef alınması onların isyanda önemli bir rolü olduğunu düşündürmektedir. Her şekilde bu olay, Mecûsîlik karşısında İslam dinine yayılış alanı açarak Hârezm’in İslamlaşmasında son derece etkili olmuştur. Çünkü Hârezm Mecûsîlerinin dinsel ve tarihsel metinlerinden mahrum kalmalarına, sosyal ve manevi liderlerini kaybetmelerine ve inançları hususunda ciddi bir boşluğa düşmelerine yol açmıştır. Kuteybe’nin hamlesiyle Mecûsîliğin İslam dini karşısındaki direnç gücü daha ilk etapta kırılmıştır.

3. İslam’a Münferiden İhtidaları Etkileyen Faktörler

Kuteybe b. Müslim’in Mecûsîliğe vurduğu ağır darbe Hârezm’de İslamiyet’in önünü açarken fethin akabinde gelip yerleşen Müslümanlar bölgede İslam dininin ilk temsilcileri olmuşlardır. Valiler, vergi memurları ve bilhassa ilmi vasıflara haiz olup adalet vazifesini üstlenen kadılar Hârezm’in İslamlaşma sürecine müspet bir katkı sağlamış gibi görünmektedirler. Hadis ve fıkıh alimi Ebû Alî İshâk b. İbrâhîm es-Semerkindî bu konuya en uygun bir örneği sunmaktadır. İbn Cüreyc diye maruf büyük muhaddis Ebû'l-Velîd Abdülmelik b. Abdülazîz el-Kureşî (ö. 150/767) ile görüşüp ondan ilim öğrenen ve hadis rivayet eden bu önemli bilgin, Semerkant ve Belh şehri kadılığında sonra Hârezm’e tayin edilmiş ve uzun süre bölgede çalışmıştır. O kadar ki *Hârezm Kadısı* unvanıyla tanınmıştır.²⁶ Benzer şekilde hadis alimi Attâb b. İbrâhîm es-Sa’dî de erken dönemde Hârezm’e kadı olarak görevlendirilenlere bir örnek gösterilebilir. Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn es-Sükkerî el-Mervezî (ö. 167/783-84)’den hadis aktaran Attâb, kaynaklarda *Hârezm Kadısı* unvanıyla anılmıştır.²⁷ Konuyla ilgili örnekler rahatlıkla çoğaltılabilir.

Fethinden sonra Hârezm’e yerleşen Müslümanlar, görevli memurlar ve onların aileleriyle sınırlı kalmamıştır. Ulema zümresinden olup ilmi seyahatleri sırasında Hârezm’de yaşamayı tercih eden çok sayıda bilginin bulunduğu anlaşılmaktadır. Basralı muhaddis Ebû Osmân el-Muğîre b. Mûsâ el-Müzenî, Hârezm’e gelen Müslüman alimlerin İslamlaşmaya etkilerini açıklamak için en uygun bir örnek olarak gösterilebilir. Ebû Abdullâh Hişâm b. Hassân el-Kurdûsî (ö. 148/765), Ebû'n-Nadr Sa’îd b. Ebî Arûbe Mihrân el-Adevî (ö. 156/773), Ebû Bistâm Şube b. el-Haccâc el-Ezdi (ö. 160/776), Ebû Abdülmelik Behz b. Hakîm el-Kuşeyrî (ö. 160/776) gibi büyük muhaddislerin aralarında yer aldığı çok sayıda alimden hadis öğrenen²⁸ el-Muğîre b. Mûsâ; memleketi Basra’dan ayrılarak Mâverâünnehir’e

¹⁹ Jolmurza Khozhabekovich Khakimniyazov, Rakhat Qarlibayevich Doshniyazov, “Zoroastrian Burial Rites of the Southern Aral Sea Region”, *JournalNX A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, S. 6/12, 2020, s. 336-337.

²⁰ Grenet, “Zoroastrianism”, s. 142.

²¹ Shamil Sh. Amirov, “Archaeological Aspects of the Early Islamic Period in Khorezm”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 42, Berlin 2010, s. 59. Hârezm’deki İslamî mezarlara dair bk. Shikhnazar Bekturdievich Rakhimov, “Grave Structures of the Population of the Lower Part of the Amudarya in the Islamic Period”, *EPR International Journal of Research and Development*, S. 5/10, 2020, s. 321-323.

²² Michael Fedorov, “The Ancient Kings of K̅w̅ārezm Chronology and Succession”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 38, Berlin 2006, s. 352. Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bk. Aykut Özbayraktar, “Afrîğ Hanedanı: Hârezmşâh II. Muhammed’in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme”, *İran Çalışmaları Dergisi*, S. 7/1, Sakarya 2023, s. 157-159.

²³ Grenet, “Zoroastrianism”, s. 144-145.

²⁴ Bîrûnî, *age*, s. 283, 364.

²⁵ Marietta Stepaniants, “Zerdüştlüğün İslam’la Karşılaşması”, trk. trc. Cahid Kara, *İslami Araştırmalar*, S. 23/2, Ankara 2012, s. 93.

²⁶ Buhârî, *Târîhü'l-kebir*, C. 1, s. 378; İbn Ebû Hâtîm, *age*, C. 2, s. 207.

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-mütesâbih fi'r-resm*, C. 1, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dâru't-Talâs, Dimaşk 1985, s. 546.

²⁸ Bu derleme bilginin kaynakları için bk. Ukaylî, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, C. 4, thk. Abdülmufî Emin Kal'acı, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984, s. 176; İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'ü'l-ricâl*, C. 8, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd, Muhammed el-Mu'avvâz, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 80; Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, C. 4, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1963, s. 166.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

gitmiş ve Buhara'ya yerleşmiştir.²⁹ Ardından Hârezm'e geçerek³⁰ burada Ahmed b. Hişâm (Hâşim) el-Hârezmî ve Ebû Yûsuf Ya'kûb b. el-Cerrâh el-Hârezmî adlı iki Hârezmli şahsın hadis ilminde yetişmelerini sağlamıştır.³¹

Hârezm'e tayin olunan veya göç eden Müslümanların el-Cürcâniye şehrinde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü fethin hemen ardından el-Cürcâniye'de hakimiyet sembolü olarak sayılan hutbe okunduğu ve Cuma namazı kılındığı görülmektedir.³² Böylece fetihle birlikte Hârezm'de memurlar, kadılar, alimler ve onların ailelerinin teşkil ettiği İslamî bir zümre ortaya çıkmıştır. Onlar ilmi niteliklerinin ve dini sorumluluklarının doğası gereğince İslam'ı tebliğ ve tedris faaliyetlerinde bulunarak yerel halkın ihtidasını olumlu yönden etkilemiş ve bölgede ilmi altyapının temellerini atmışlardır. Bu suretle Hârezmlilerin İslam'ı ve Müslümanları yakinen tanımlarını sağlayan en önemli etken olarak zikredilmelidirler.

Fethin akabinde Hârezm toplumuna katılan Müslümanlar, yerel halka bu yeni düzende tatmin edici bir sosyal statü ve politik mevkiler elde etmenin asli şartının ihtida yoluyla İslamiyet'i benimsemekten geçtiğini göstermiştir. Kanaatimizce İslam dünyasının gücü ve serveti yanında Müslüman olmanın getireceği maddi ve manevi avantajlar, bölgede İslamiyet'e yönelişleri olumlu yönde etkilemiştir. Mahalli halktan bu tür bir arzu taşıyanların din değiştirip İslamî bir hüviyete bürünmekle fazla zorluk çekmedikleri düşünülebilir. Konuyla ilgili olarak münasip bir örnekten bahsedebiliriz. Ruşeyd (Reşid) el-Hârezmî, kaynaklarda *Emîrû'l-Mü'minîn'in Mevlâsı* unvanıyla anılmıştır. Onun babasının adının bilinmemesi mühtedi olduğu anlamına gelmektedir. İslam dinini benimsedikten sonra Abbâsilerin de mensup olduğu Hâşimî kabilesine velâ³³ yoluyla katılan Ruşeyd, Abbâsî Halifesi Mansûr'un iktidarı döneminde (136-158/754-775) Bağdat'taki saray muhitinde bulunmuştur. Mansûr'un oğlu ve halefi Halife Mehdî (ö. 169/785) ile de yakın bir ilişki kuran Ruşeyd ondan bizzat işitip öğrendiği bir hadisi rivayet etmiştir.³⁴ Ruşeyd'in evladı olan ve Bağdat'ın zengin bilim ortamından faydalanarak yetişen Ebû'l-Fadl Dâvûd b. Ruşeyd el-Hâşimî el-Hârezmî ise binlerce hadisi ezbere bilen sika bir muhaddis haline gelmiş³⁵ ve Hârezmli alimlerin meşhurları arasına girmiştir.³⁶ Hiç şüphesiz ki Müslüman olmanın avantajları ve sosyal statü elde etme arayışı Ruşeyd gibi Hârezmli birçok kişiye nimetlerinden faydalanmak üzere İslam'a yönelme dürtüsünü aşılamış olmalıdır.

İslam'ın yayılmasında Hârezmli savaşçıların orduda istihdam edilmesi önemli bir rol oynamıştır. Emevîlerin Horasan valileri Hârezm mahalli idaresinin yetiştirdiği askeri birlikleri Emevî ordusuna katarak Mâverûnnehir'de yürütülen hareketlerde ön saflarda kullanmışlardır.³⁷ Bu dönemde takva sahibi birçok alim ve zahid şahsın şehadeti arzularak cihat ülküyle askeri harekâtlara katıldıkları ve fırsatını bulduklarında İslam tebliğiyle meşgul oldukları sayısız örnekle bilinmektedir.³⁸ Hiç şüphe yok ki Hârezmliler dahil edildikleri seferleri esnasında birlikte mücadele verdikleri Müslüman askerleri yakından tanımak, onlardan İslamiyet'i öğrenmek ve zaferle neticelenen savaşlarda ganimet yoluyla maddi menfaat elde etmek fırsatını bulmuşlardır. Müslüman askeri gücünün tartışmasız üstünlüğü Hârezmli savaşçıları etkileyerek onlar için İslamiyet'e ihtida etmeyi cazip ve avantajlı hale getirmiştir.

Hârezmlileri Müslüman toplumuyla yakınlaştıran ve İslam'a ısınmalarını sağlayan bir diğer etken ise meşhur ticari seferleri olmalıdır. Hârezm halkı, Soğdlular gibi Orta Asya'nın ticaret ehli bir kavmi olarak temayüz etmiştir. İslamî dönemde Hârezm ticareti; İskandinavya, Hazarya ve Oğuz yurtları gibi kuzey ülkelerinden getirilen kürkler, köleler, silahlar, besi hayvanları ve geniş kalemde çeşitli emtianın Müslüman memleketlerde pazarlanması üzerine kurulmuştur.³⁹ Özellikle IV/X. yüzyılda yoğun olarak sürdürülen bu ticaret İslamlaşma sürecinin yaşandığı II/VIII. asır için de geçerli sayılabilir. Çünkü 150-255/767-869 yılları arasında hayatta bulunan⁴⁰ Câhiz; şeker kamışı, misk gibi ürünlerin ve samur, sincap, kâkım, tilki cinsi yabani hayvan kürklerinin Abbâsî başkenti Bağdat'a Hârezm'den getirildiği bilgisini vermiştir.⁴¹ Câhiz'in kaydı Hârezmlilerin kuzeydeki halklarla İslam beldeleri arasında aracılığa

²⁹ İbn Ebû Hâtîm, *age*, C. 8, s. 230.

³⁰ İbn Adî, *age*, C. 8, s. 79.

³¹ Ukaylî, *age*, C. 4, s. 176; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkin*, C. 3, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Ve'y, Halep 1396, s. 13.

³² Taberî, *age*, C. 7, s. 279-280.

³³ Velâ, kabile sisteminin geçerli olduğu erken İslamî dönemde Arap olmayan hür Müslümanların sosyal hayatta güzel bir mevki elde edebilmek için himaye akdi yaparak bir Arap kabilesine bağlanması ve o kabilenin mensubu sayılması uygulamalarından biridir. Bu şekilde Müslümanlara katılanlar mevâlî zümresini oluşturmuşlardır. Bkz. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 424.

³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medînetü's-Selâm*, C. 9, thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, s. 438.

³⁵ İbn Sa'd, *el-Tabakâtü'l-kübrâ*, C. 7, thk. Muhammed Abdülkâdir Attâ, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1990, s. 250.

³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. 5, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, Dâiretü'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1962, s. 213.

³⁷ Aykut Özbayraktar, "Erken İslamî Dönemde (93-205/712-821) Hârezm'de Yerel Yönetim", *Harezmsaşahlar ve Etrafındaki Dünya*, ed. Oktay Bozan, Mutlu Saylık, vd., Ekin Yayınları, Diyarbakır 2024, s. 22-23.

³⁸ Emevî ordusunda görev yapan gönüllülere mutatavvîa denmiştir. İslam'ın zaferi için çalışan ve samimi duygularla hareket eden bu savaşçıları, genellikle hudut boylarında kurulan ve her daim muharebeye hazır bulunan ribatlarla ikamet etmişlerdir. Ribatları mesken tutmalarından dolayı murâbit adıyla da anılan bu mücahitler, aynı zamanda tebliğ ve irşad faaliyetleri yürütmüş ve İslam'ın yayılışında etkili olmuşlardır. bk. Mustafa Zeki Terzi, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilâtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/9, Samsun 1997, s. 45-47.

³⁹ Coşkun Erdoğan, "Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, s. 313-315.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, "Câhiz", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, s. 20.

⁴¹ Câhiz, *Kitâbü't-tebessür bi't-ticâre fî vasfî mâ yustezraf fi'l-büldân mine'l-emi'ti'ati'r-ref'i'a ve'l-a'lâki'n-nefise ve'l-cevahîri's-semîne*, thk. Hasen Hüsnî Abdülvehhâb et-Tünüsü, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994, s. 28.

dayanan ticari faaliyetlerinin fethi izleyen asırda da icra edildiğini ve Hârezmlî tüccarların Irak'a kadar uzanan çok büyük bir coğrafyayı ziyaret ettiklerini düşündürmektedir.

Müslüman memleketlere düzenledikleri ticari seferler, Hâzrm halkının İslamlaşmasında mühim bir role haiz olmuştur. Zira Orta Çağ'da farklı vazifelere sahip binlerce insanın bir arada hareket ettiği kalabalık kabileler sadece mallar değil, aynı zamanda dini değerler ve kültür taşımışlardır. Uzak bölgelere tek başına seyahat etmenin oldukça güç olduğu ve sayısız tehlike barındırdığı kadim zamanlarda alimler, sofiler, talebeler, memurlar veya sivil şahıslar yolculuklarını çoğunlukla ticaret kervanlarına katılarak gerçekleştirmişlerdir.⁴² Ünlü seyyah İbn Fadlân'ın 309/922 senesinde bir Hâzrm ticaret kafilesine dahil olarak kuzeydeki İtil Bulgar ülkesine yaptığı meşhur seyahatiyle ilgili kaleme aldığı hatıraları kervanlarda bulunan kültürlü kişilerin gayrimüslimler üzerinde ne kadar etkili olabildikleri hakkında fikir vermektedir.⁴³ Gerek kabilelerine iştirak edenlerden gerekse ziyaret ettikleri beldelerin halklarından karşılaştıkları Müslümanlarla kurdukları iyi ilişkileri gayrimüslim Hâzrmli'lere İslam dinini tanımak, benimsemek ve öğrendiklerini ailelerine yahut yakın çevrelerine aktarmak imkanı ve zemini sağlamıştır.

Zikredilenler dışında Hâzrm'in hızla İslamlaşmasını sağlayan belki en temel faktör, İslam dini ve akidesinin Mecûsî inanışları karşısındaki mutlak üstünlüğüdür. İslamiyet, özünde hiçbir ırk ayrımı yapmaksızın tüm insanlığa hitap etmiştir ve Mecûsilikten farklı bir şekilde inananlar arasında kardeşliği telkin ederek sınıflı topluma ve sosyal ayrımcılığa onay vermemiştir. Mecûsilğin ağır dini gereklilikleri ve ritüelleri onun tatbikini zorlaştırırken İslam'ın ibadetlerinin basitliği ve sadeliği cezbedicidir. Son olarak İslamiyet, başka dinlerden ve kültürlerden ödünç alınmış değerleri kendi öğretileriyle harmanlayabilmek suretiyle güçlü bir asimilasyon kabiliyeti geliştirmiştir. Mühtediler, İslam itikadıyla çelişmeyen eski geleneklerini ve anlayışlarını Müslüman olduktan sonra da sürdürebilme imkanına sahip olmuşlardır.⁴⁴ Mezkûr ve benzeri sebepler İslamiyet'i Mecûsilikten daha cazip kılmaktadır. Hiç şüphesiz söz konusu hususiyetleri İslam dininin Hâzrm'de süratle kabul edilmesinde önemli bir etkendir.

SONUÇ

Netice itibarıyla bu makalede Hâzrm bölgesinin İslamlaşma serüveni II/VIII. yüzyıla odaklanılarak ve yazılı kaynaklara dayanılarak incelenmiştir. İslamî kaynakların yetersiz kaldığı durumda modern arkeolojik, nümismatik ve tarihsel araştırmalardan faydalanılmıştır. Konuyla ilgili dört temel mesele tespit edilerek onlara uygun yanıtların verilmesi hedeflenmiştir. Bu suretle Hâzrm bölgesinin ve toplumunun İslamlaşması hadisesinin berrak bir şekilde açıklanması için çalışılmıştır.

İrdelenen ilk mesele Hâzrm'de İslam egemenliği henüz kurulmamış iken İslam dünyasında faaliyet gösteren Hâzrmli Müslüman alimlere rastlanmasıdır. A'yen el-Hâzrmî örneği, fetihden önceki yarım asrı aşkın bir devrede esir alınarak İslam beldelerine götürülen Hâzrmli tutsakların din değiştirerek Müslüman topluma dahil olduklarını göstermektedir. Onlar Müslüman Hâzrm halkının ilk nüvesi ve öncüleri diye nitelenebilirler. Hâzrm toplumunun İslamlaşma sürecinin İslam hakimiyetinin tesisinden önce, 32-93/652-712 yılları arasına yayılan savaşlar evresinde başladığı kabul edilmelidir.

Sorgulanan ikinci mesele fethin akabinde Hâzrm halkının İslam'a ihtidasının kitlesel bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği konusudur. Nitekim Bîrûnî'nin mezkûr kaydı böyle bir düşünceyi akla getirmektedir. Gerek yazılı kaynaklardan gerekse arkeolojik-nümismatik bulgulardan Hâzrm'de topluca din değiştirme hadisesi yaşanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü 93/712 tarihli fetihden sonra II/VIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hâzrm'de Mecûsî definleri devam etmiştir ve yerel iktidar dahi ısrarla Mecûsilik dininde kalmıştır. Kanaatimizce hükümdarları İslam dinini benimsememişken Hâzrm halkının kitlesel halde İslam'a girdiği düşünülemez. Bîrûnî'nin kayıtlarında kafa karıştıran irtidâd kelimesi dinden dönmek manasında değil, Müslümanlar tarafından tayin edilmiş meşru hükümete isyan etmek anlamında değerlendirilmelidir. Görünüşe göre Hâzrm toplumu münferit ihtidalarla İslamiyet'i kabul etmiştir.

Ele alınan üçüncü mesele Hâzrm'in İslamlaşmasının ne kadar sürdüğüdür. İslamî yazılı kaynaklar bu mevzu hakkında herhangi bir bilgi ihtiva etmemektedirler. Fakat bu sürecin II/VIII. yüzyılın ikinci yarısında büyük oranda tamamlandığı arkeolojik ve nümismatik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Zira Mecûsî definleri mezkûr döneme kadar sürmüştür ve III-IV/IX-X. asırlara tarihlenen Mecûsî mezarlarına neredeyse hiç rastlanmamıştır. Ayrıca yerel idare aynı devrede İslamî bir hüviyete bürünmüş ve bölgede Mecûsilğin son alameti de ortadan kalkmıştır. Her ne kadar

⁴² Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasında Müslüman tüccarların rolüne dair kapsamlı bilgi için bk. Ahmet Selçukoğlu, Ayşe Hacimustafaoğlu, "Türklerin İslamlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6/11, 2024, s. 16-25.

⁴³ İbn Fadlân'ın İtil Bulgarlarına seyahat ettiği sırada Hâzrm'in kahir ekseriyeti Müslümandır. Buna rağmen İbn Fadlân kervanda Tigin adında bir gayrimüslime rastlamıştır. Mezkûr şahsın Oğuzlardan bir rehber olduğu anlaşılmaktadır. İbn Fadlân, Tigin'e İslamî telkinlerde bulunmuştur. Aynı şekilde Oğuz yurtlarında karşılaştığı gayrimüslim Türklere de her fırsatta İslamiyet'i öğretmeye çalışmıştır. Ayrıca Müslüman tüccarların gayrimüslim tüccarlarla ticari ilişkilerinin İslam dininin yayılmasına olumlu etkilerine dair önemli bilgiler de vermiştir. bk. İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân*, thk. Sâmî ed-Dehân, el-Mücmâ'u'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dimaşk 1959, s. 89-97.

⁴⁴ Stepaniants, "Zerdüştlüğün İslam'la Karşılaşması", s. 95.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

Bîrûnî IV/X. asrın sonlarında dahi Hârezm'de Mecûsî ve Hıristiyan azınlıkların yaşadığını belirtse de onların nüfus ve dini-kültürel etki bakımından son derece zayıf kaldıkları anlaşılmaktadır.

Son olarak makale Hârezm'in İslamlaşmasını sağlayan etkenleri belirlemeye çalışmıştır. Kanaatimizce İslam dinine geçişleri kolaylaştıran ve hızlandıran temel faktör, yerel halkın Müslüman dünyasıyla ve ümmetiyle yakinen tanışmasıdır. Fethin ardından aileleriyle birlikte yerleşen memurların ve alimlerin bölgede ilk Müslüman cemaatini oluşturması, Hârezmli savaşçıların İslam ordusunda istihdam edilmesi ve Hârezmli tacirlerin kalabalık kervanlarla çıktıkları ticari seferleri söz konusu yaklaşmayı temin etmiştir. Müslüman egemenliğinin kalıcı olduğunun ve bu yeni dönemde zimmî statüsünden çıkıp tatmin edici bir sosyal konuma kavuşmanın tek yolunun din değiştirmekten geçtiğinin farkına varmaları Hârezmlilerin süratle İslam'a girmelerinin altında yatan asli sebep gibi görünmektedir. Elbette İslam dininin Mecûsîliğe kıyasla gerek itikadi gerekse ameli üstünlüğü ve daha rahat tatbik edilebilir olması ihtida sürecini olumlu yönde etkilemiştir. Bu arada Hârezm fatihi Kuteybe b. Müslim'in Mecûsî din adamlarını ve mahalli aydınları bertaraf edip dini-kültürel mirası ortadan kaldırması bölgenin İslamlaşması adına elverişli zemini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

AMIROV, Shamil Sh., “Archaeological Aspects of the Early Islamic Period in Khorezm”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 42, Berlin 2010, ss. 59-66.

BELÂZURÎ, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'a, Ömer Enîs et-Tabbâ'a, Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut 1987.

BÎRÛNÎ, *el-Âsârü'l-bâkiye mine'l kurûni'l-hâliye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2008.

BUHÂRÎ, *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989.

BUHÂRÎ, *et-Târihü'l-kebîr*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifi'l-Osmaniye, Haydarabad [t.y.].

CÂHİZ, *Kitâbü't-tebessür bi't-ticâre fî vasfî mâ yustezraf fî'l-büldân mine'l-empti'ati'r-refi'a ve'l-a'lâki'n-nefîse ve'l-cevâhirü's-semîne*, thk. Hasen Hüsni Abdülvehhâb et-Tûnusî, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994.

CANAN, İbrahim, “Enes b. Mâlik”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 11, İstanbul 1995, ss. 234-235.

ERDOĞAN, Coşkun, “Harezmi İsmi ve Bölgenin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bazı Tetkikler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 62, Erzurum 2018, ss. 307-327.

FEDOROV, Michael, “The Ancient Kings of K̅wārezm Chronology and Succession”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, S. 38, Berlin 2006, ss. 347-354.

GRENET, Frantz, “Zoroastrianism in Central Asia”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, Anna Tessmann, John Wiley & Sons, West Sussex 2015, ss. 129-146.

HASANZÂDE, İsmâil, “Tahlîl-i İntikâdî-yî Rivâyethâ-yî Feth-i Hârezm”, *Mütâla'ât-ı Târih-i İslâmî*, S. 3/8, Tahran 1390, ss. 9-32.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, *Târihu Medînetü's-Selâm*, C. 9, thk. Beşşâr Avvâd, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, *Telhîsü'l-müteşâbih fî'r-resm*, C. 1, thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dârü't-Talâs, Dımaşk 1985.

İBN ADÎ, *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*, C. 4, 8, thk. Â. Ahmed Abdülmevcûd ve A. Muhammed el-Mu'avvâz, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

İBN EBÛ HÂTİM, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, C. 2, Dâiretü'l-Me'ârifi'l-Osmaniye, Haydarabad 1952.

İBN FADLÂN, *Risâletu İbn Fadlân*, thk. Sâmi ed-Dehhân, el-Mücma'u'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dımaşk 1959.

İBN HİBBÂN, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, C. 3, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, Dârü'l-Ve'y, Halep 1396.

İBN SA'D, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, C. 7, thk. Muhammed Abdülkâdir Attâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

KARAHAN, Abdullah, “Tebûzekî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, ss. 227.

KHAKIMNIYAZOV, Jolmurza Khozhabekovich, DOSHNIYAZOV, Rakhat Qarlibayevich, “Zoroastrian Burial Rites of the Southern Aral Sea Region”, *JournalNX A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, S. 6/12, 2020, ss. 336-338.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2005.

MÛSEVİNİYÂ, Seyyid Mehdî, “Berresî ve Gûne Şinâsî-yî Dahmehâ-yî Âsyâ-yî Miyâne ez Devre-yî Yûnânî-yî Ma'bi tâ Sedehâ-yî Miyâne-yî İslâmî”, *Pejûheşnâme-yî Horâsân-i Bozorg*, S. 14/51, Meşhed 1402, ss. 23-42.

NERAZİK, E. E., “Khwarizm History and Culture of Khwarizm”, *History of Civilizations of Central Asia The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*, C. 3, ed. B. A. Litvinsky vd., UNESCO, Paris 1996, ss. 212-226.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, “Afrîğ Hanedanı: Hârezmsâh II. Muhammed'in Soyağacı Üzerine Bir İnceleme”, *İran Çalışmaları Dergisi*, S. 7/1, Sakarya 2023, ss. 151-172.

HÂREZM'DE İSLAMİYET'İN YAYILIŞI

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, "Erken İslâmî Dönemde (93-205/712-821) Hârezm'de Yerel Yönetim", *Harezşahlar ve Etrafındaki Dünya*, ed. Oktay Bozan, Mutlu Saylık, Arafat Yaz, Abdüsselam Ertekin, Ekin Yayınları, Diyarbakır 2024, ss. 15-30.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, "Hârezm'in Müslümanlar Tarafından Fethi (32-93/652-712)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 63/2, Ankara 2023, ss. 1057-1081.

RAKHİMOV, Shikhnazar Bekturdievich, "Grave Structures of the Population of the Lower Part of the Amudarya in the Islamic Period", *EPR International Journal of Research and Development*, S. 5/10, 2020, ss. 321-327.

SELÇUKOĞLU, Ahmet, HACIMUSTAFAOĞLU, Ayşe, "Türklerin İslamlaşmasında Ticaretin ve Müslüman Tüccarların Rolü", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6/11, 2024, ss. 15-28.

SEM'ÂNÎ, *el-Ensâb*, C. 5, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarabad 1962.

STEPANIANTS, Marietta, "Zerdüştlüğün İslam'la Karşılaşması", trk. trc. Cahid Kara, *İslami Araştırmalar*, S. 23/2, Ankara 2012, ss. 89-99.

SULAR, M. Emin, "Geçmişten Günümüze İran Zerdüştilerinde Defin Şekilleri", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6/1, Bitlis 2017, ss. 181-203.

ŞEŞEN, Ramazan, "Câhiz", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, ss. 20-24.

TABERÎ, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk)*, C. 6-7, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Dârü'l-Me'ârif, Kahire 1971.

TERZÎ, Mustafa Zeki, "Emevîlerde Kara Ordusu Teşkilâtı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9/9, Samsun 1997, ss. 41-88.

TÜMER, Günay, "el-Âsârü'l-Bâkiye", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 462.

UKAYLÎ, *ed-Du'afâ'ü'l-kebir*, C. 4, thk. Abdülmütî Emîn Kal'acî, Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

YİĞİT, İsmail, "Mevâlî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, ss. 424-426.

ZEHEBÎ, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, C. 4, thk. Alî Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1963.

ZEHEBÎ, *Siyeru'lâmi'n-nübelâ*, C. 8, Dârü'l-Hadîs, Kahire 2006.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>